

legal influence on the relations arising in the process of production of food and food raw materials.

Key words: agricultural law of Ukraine; agricultural relationship; agricultural reform; formation of agricultural law; preconditions of formation of agricultural law.

УДК 340.12:342

О. Дем'янова

Методологічні властивості верховенства права в цивільному судочинстві України

Стаття присвячена дослідженню методологічної ролі доктрини верховенства права у цивільному судочинстві України. Висвітлюються змістовні положення доктрини верховенства права в аспекті значення для праворозуміння та визначення основних понять цивільного процесу. Приділяється увага з'ясуванню методологічного значення верховенства права в контексті систематизації доктринальних положень науки цивільного процесу, визначення пріоритетних напрямків розвитку теорії та практики.

Ключові слова: верховенство права, цивільне судочинство, методологія, прецедент, правосвідомість.

Актуальність теми. Правова система України перебуває на етапі концептуального визначення подальшого магістрального шляху розвитку. Європейський вибір України окреслює ті економічні, соціальні, культурні контексти, які виступають орієнтирами розвитку вітчизняного суспільства. На правову систему покладатиметься важливе завдання освоєння нових горизонтів, створення сталих засад розвитку суспільства в обраному векторі. Разом з тим, правова реальність є важливою складовою сучасного суспільного життя, що відбиває наявні в ньому проблеми та негаразди. Саме за допомогою права можлива мобілізація резервів суспільного потенціалу, узгодження реалій з ідеалами, створення гнучких та комфортних шляхів розвитку.

Тому сьогодні актуалізує пошук нових підходів до наукового осмислення правових явищ, конструктивної модернізації ролі юриспруденції в розбудові законодавства та формуванні юридичної практики. У такому аспекті підвищується увага не тільки до сприйняття у вітчизняній юриспруденції категорій та концепцій, успішно реалізованих у світовій практиці, але і до розробки їх властивостей, потенційно спрямованих на упорядкування, преросмислення, організацію доктрини права та її взаємодії з правовою практикою. В такій площині представляє інтерес дослідження методологічного значення доктрини верховенства права та її реалізація в цивільному судочинстві.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблеми верховенства права досліджувалися різними авторами, серед яких С. П. Головатий, М. І. Козюбра, Н. М. Онищенко, О. В. Петришен, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, Г. П. Тимченко, Ю. С. Шемшученко та багато інших. Однак, його методологічні властивості в цивільному судочинстві не були предметом окремої уваги.

Метою статті є дослідження методологічного значення верховенства права, особливостей реалізації положень верховенства прав у нормотворенні і правозастосуванні, ролі верховенства права в сучасному механізмі правового регулювання.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Поняття верховенства права належить до вельми спірних питань. Не зупиняючись наразі на його вирішенні, підкреслимо, що на підставі аналізу актів міжнародних установ, теоретичних напрацювань значної кількості вчених, практики Європейського суду з прав людини, з огляду на історію його виникнення та становлення, змістовне наповнення і функціональне призначення, ми приходимо до висновку про те, що верховенство права є імперативом цивільного судочинства та цивільного процесуального права. Саме з таких вихідних позицій буде досліджуватись його методологічне значення для теорії і практики цивільного процесу.

В науці немає єдності з приводу того, що вважати методологією. Одні вчені її обмежують вченням про методи дослідження [1, с. 89], інші включають до неї структуру, логічну організацію діяльності [2, с. 795], принципи, засоби та способи пізнання [3, с. 15]. Деякі автори об'єднують методологію науки та практичної діяльності [4, с. 20], інші пропонують обмежитися тільки наукою [5, с. 42 – 44]. Представлена думка щодо тотожності методології і філософії [6, с. 291 – 292], та позиція щодо існування окремої методології кожної галузевої науки, до прикладу, науки цивільного

процесуального права [3, с. 14; 7, с. 17]. В межах цієї роботи провести повноцінний аналіз різноманіття позицій неможливо, тому ми не вважаємо за можливе давати категоричних висновків і обмежимося констатацією лише окремих моментів, котрі безпосередньо пов'язані з методологією науки. Так, методологія забезпечує отримання нового достовірного знання в ефективний спосіб, визначає основу оформлення наукового знання в певну структуру, встановлює основні та другорядні положення, формує зв'язки між окремими елементами теорії, передбачає критерії перевірки та вихідні установки розвитку наукових положень.

Справедливими є висновки тих авторів, котрі говорять про методологічне значення наукових категорій [8, с. 70]. Для цивільного процесу, втім, як і для інших правових наук, основним поняттям є поняття права. Від того, як воно розуміється, залежить розбудова методології юриспруденції взагалі та окремих правових наук. Однак, поняття права є однією з найбільш спірних категорій в усіх соціальних науках. Навіть у дуже спрощеному, схематичному вигляді класифікація типів праворозуміння включає в себе нормативну, соціологічну, природноправову концепції [9, с. 251]. Сучасна правова думка все частіше звертається до інтегрального (інтегративного) розуміння права, заснованого на синтезі кількох правових теорій [10, с. 175; 11, с. 22; 12].

Представляється, що загальна проблема праворозуміння може вирішуватися не тільки «згори», на підставі абстракцій високого рівня, але і при зверненні до більш конкретних правових явищ. Так, з'ясування сутності права в межах окремих галузей чи навіть інститутів сприятиме формуванню правової доктрини, та, що важливо, реальній оптимізації правового життя в тій чи іншій сфері. Особливий інтерес становлять процесуальні відносини, адже не секрет, що положення теорії держави і права, філософії права та інших загальних наук формуються, здебільшого, на підставі аналізу матеріальних правовідносин. Доповнення теоретичних положень висновками, зробленими на підставі процесуальних реалій, стане перевіркою на справедливість наявних узагальнень, дозволить відобразити якості процесуальних явищ як невід'ємного компонента правової системи.

Верховенство права в якості імперативу розвитку цивільного судочинства та цивільного процесуального права має значний вплив на формування праворозуміння. Заперечуючи тотожність права і закону, верховенство права підкреслює неспроможність гегемонії нормативного розуміння права. Створення права судовими прецедентами, його походження від конкретних справ, а не тільки від законодавця, орієнтує на соціологічну природу права. Разом з тим, доктрина верховенства права стала можливою тільки завдяки паралельному існуванню в англійській правовій системі закону та судового прецеденту [13, с. 222; 14, с. 152]. Конкуренція цих двох джерел у виборі дійсно правового правила поведінки є джерелом удосконалення і розвитку, корисним конфліктом, який спонукає та зобов'язує до постійного творчого пошуку. Обмеження одним джерелом – чи то законом, чи то прецедентом – витіснить верховенство права, зробить його недоречним. Верховенство права передбачає, що право сприймається критично, піддається сумніву в постійному пошуку «дійсного права», відповідного поняттю про справедливість та інші соціальні цінності, прийнятному на момент його реалізації. Обов'язковою складовою механізму дії верховенства права є фактор конкретного ідеалу, який виступає керівним принципом пошуку, критерієм правильності правозастосування. Цей чинник звертає увагу на природно-правові аспекти розуміння права, його змістовну цінність. Отже, на нашу думку, верховенство права поєднує нормативні, соціологічні та природно-правові витоки праворозуміння, узгоджуючи їх в одній конструкції.

Верховенство права як конкретна концепція, заснована на інтегральному праворозумінні, вносить певні акценти в поняття «право». Перш за все, сприйняття верховенства права в якості імперативу обумовлює розмежування понять «цивільне процесуальне право», «цивільне процесуальне законодавство», «цивільне судочинство», «правосуддя» та встановлення їх кореляції. Цивільне процесуальне право не тотожне цивільному процесуальному законодавству, цивільне судочинство не дорівнює правосуддю в цивільних справах. Поряд із законодавством судочинство є чинником формування цивільного процесуального права, яке має дві співмірні форми існування: нормативну та реальну. При цьому право сприймається як єдність уявлення, норми і її втілення.

Верховенство права формує своєрідний правовий світогляд, узгоджуючи різні підходи до праворозуміння, встановлюючи їх певне співвідношення та механізм взаємодії, визначаючи переважні сфери застосування того чи іншого тлумачення. Така властивість справедливо може вважатися методологічною, оскільки вона спрямована на організацію наукової картини правової реальності та її розвиток. Визначення соціальної реальності (судової практики) та культурних ідеалів поряд з волею законодавця в якості детермінанти змісту категорії «право» задає основу розуміння обсягу правової сфери, значення чинників її формування, механізму їх взаємодії, оцінки результатів, векторів розвитку, критеріїв якості тощо.

Верховенство права акцентує увагу на тому, що цивільний процес не може бути зведений до цивільного процесуального права. Необхідною складовою доктрини верховенства права є також правосвідомість, взята в різноманітних своїх проявах – на професійному, загальносуспільному, особистісному рівні. Потужна роль ініціативної та активної позиції у відстоюванні своїх прав, тенденція до самовдосконалення, вимогливість суспільства до якості правозастосування, прагнення досягнення соціокультурних ідеалів, підвищення рівня розвитку правової доктрини, заперечення спрощення в правових справах – є тими рисами суспільної свідомості, які роблять можливою реалізацію верховенства права. Отже, верховенство права орієнтує на переосмислення місця правосвідомості в механізмі правового регулювання, правозастосування, правотворчості і взагалі правового розвитку суспільства.

Методологічна роль верховенства права реалізується в інституціональному аспекті, обстоюючи статус суду не тільки як органу вирішення спору, але і як творця права. Окрім організаційних питань формування судової влади та гарантій її незалежності, верховенство права підкреслює власне процесуальний статус суду. Положення суду в мікросоціумі, створеному навколо окремої справи, є першоосновою статусу суду в суспільстві. Йдеться про достатні повноваження для виконання покладених обов'язків, можливості впливу на учасників процесу, розподіл компетенції між судовими інстанціями, наслідки невиконання процесуальних обов'язків тощо. Однак, на першому плані знаходяться питання врегулювання суддівської дискреції та суддівської правотворчості. Без упорядкування судового прецеденту верховенство права не може знайти реалізації у вітчизняній правовій системі. Легітимізація судового прецеденту має кардинальне значення для усієї правової системи та тягне за собою оновлення значної кількості традиційних інститутів. Складність цієї проблеми важко недооцінити, втім, як і необхідність її вирішення. Верховенство права вимагає еволюції вітчизняного суду. Не останнє значення має авторитет судової влади, основним підґрунтям якого є правосудність винесених судами рішень та ефективність судової діяльності.

Верховенство права є чинником зміни парадигми оцінки якості судочинства. Традиційне статистичне бачення в розрізі співвідношення скасованих та змінених рішень, строків розгляду справ доповнюються пошуком тих показників, які дозволять скласти реальне уявлення про відповідність реальності дійсному праву. Суд не може претендувати на досягнення абсолютної істини у всіх випадках, але має її прагнути. Відповідність між потребами суспільства та діяльністю суду, і перш за все, задоволення потреби у справедливості – має стати основним показником якості цивільного судочинства. Перенесення акцентів із статистики на користь соціології в сфері оцінки цивільного судочинства, на нашу думку, є одним з наслідків слідуванню імперативу верховенства права. Складність виявлення та вимірювання суспільної довіри не є підставою для відмови від використання цього показника.

Сфера цивільного процесуального права володіє підвищеною актуальністю для реалізації ідей верховенства права, оскільки вона є тією ланкою правової системи, яка врешті-решт дає відповідь кожному окремому суб'єкту звернення та суспільству взагалі на запитання про те, що є правом в тому чи іншому випадку, яким чином в життєвих обставинах мають бути реалізовані його приписи. Цивільний процес – це інструмент, за допомогою якого підтримується лад в приватних відносинах. Будучи суворо детермінованим законодавством, цивільний процес на сьогоднішній день є гальмом позитиву самоорганізації суспільства. Він транслює державну позицію щодо належного і необхідного, доводить важливе і індиферентне, встановлює суто державні пріоритети в приватній сфері. Організація цивільного процесу у відповідності з верховенством права дозволить корегувати державну владу в тому, що буде явно несправедливим та несумісним із суспільними ідеалами. У правовій науці висловлюються погляди про доцільність запровадження можливості сторін за домовленістю в окремих випадках змінити процесуальні правила [15], які вимагають розвитку та творчого використання. Верховенство права дозволяє по-новому поглянути на імперативні і диспозитивні правила, співвідношення примусу та ініціативи в якості детермінант поведінки індивіда.

У своїх витоках верховенство права спрямоване на упорядкування на паритетних засадах сфери взаємодії людини і держави [16, с. 25]. Сучасний світ змінюється, в ньому важко виокремити суто приватні та суто публічні моменти. До прикладу, сфери банківського кредитування, страхування, трудових відносин в великих корпораціях стали ареалом існування вагомих зловживань домінуючої сторони, загрожують несправедливим розподілом інтересів, який за інтенсивністю не поступиться сфері державного управління. Про поширення верховенства права на приватні відносини йдеться в актах міжнародних організацій [17, 18]. Тому пояснення особливостей правового регулювання через специфіку приватних та публічних норм а також встановлення в останніх певних

гарантій рівності учасників та захисту людини, виявляється явно недостатнім. Занадто спрощене розуміння сфери охорони особистості через поняття державної влади та примусу, свавілля вимагає переосмислення. Зокрема, вельми перспективним є звернення у практиці Європейського суду до категорій недискримінації, балансу інтересів. Структура суспільства має бути осмислена з урахуванням потужної ролі тих суб'єктів, які тривалий час не розглядалися в якості магістральних чинників вироблення правової основи парадигми забезпечення суспільної справедливості. Верховенство права як універсальна концепція спроможна стати основою розвитку суспільства соціального консенсусу, визначаючи загальні засади правового порядку.

На ґрунті основних ідей верховенства права отримують перспективу розвитку конструкції, спрямовані на врахування особливостей різних суспільних сфер та типів правових відносин. Зокрема, актуалізується роль такої правової конструкції як відповідальність, яка, за умови належної розробки та визначення оптимальної міри, здатна істотно підвищити ефективність цивільного судочинства. Причому юридична відповідальність вимагає переосмислення на підставі більш глибокого філософського розуміння змісту цього поняття. Рациональне використання відповідальності має ґрунтуватися на виявленні та дослідженні процесуальних інтересів, їх змісту, інтенсивності, співвідношення тощо. Таким чином, верховенство права визначає методологічну основу, загальний контекст розробки питань, котрі можуть бути охарактеризовані як суто технічно-процесуальні, як то тягар доказування, належне повідомлення учасників про слухання справи тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У цій статті звернуто увагу лише на окремі аспекти методологічного значення верховенства права. Однак, навіть вони дають підставу стверджувати, що верховенство права як імператив цивільного процесуального права та цивільного судочинства володіє потужним методологічним потенціалом, який охоплює як процес нормотворення, так і правозастосування. Методологічне значення верховенства права реалізується через своєрідний підхід до праворозуміння, котрий обумовлює визначення змісту та обсягу категорій, що мають системотворче значення для сфери цивільного процесу, встановлення загальних правил їх співвідношення. Верховенство права привносить власну діалектику комплементарної взаємодії нормативної та практичної площини процесуально-правової реальності. Також верховенство права корегує бачення механізму правового регулювання, виокремлюючи в якості істотних ряд вихідних положень. До таких, зокрема, в сфері цивільного судочинства, належить дуалізм і конкуренція норми права та судового прецеденту, рушійна роль правосвідомості, пріоритет суспільних потреб та обґрунтованих очікувань в якості критеріїв оцінки судочинства, доповнення парадигми упередження державно-владного свавілля протидії суспільній дискримінації. Їх розвиток визначає пріоритет певних напрямків розвитку правової думки та шляхів оптимізації правової реальності, серед яких деталізація процесуального статусу суду, зміна співвідношення імперативних і диспозитивних процесуальних правил, розвиток положень процесуальної відповідальності усіх учасників судочинства тощо. Отже, з огляду на власний світоглядний підхід, вплив на визначення понять і категорій, власний спосіб детермінації правил функціонування процесуального механізму, своєрідне упорядкування наукового знання, визначення переважних шляхів розвитку науки та судової практики верховенство права повною мірою може вважатися методологічною концепцією для науки цивільного процесуального права.

Джерела та література

1. Декарт Р. Избранные произведения / Р. Декарт. – М.: Госполитиздат, 1950. – 715 с.
2. Советский энциклопедический словарь. 3-е изд. / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1984. – 1600 с.
3. Малешин Д. Я. Методология гражданского процессуального права / Д. Я. Малешин. – М.: Статут, 2010. – 208 с.
4. Новиков А. М., Новиков Д. А. Методология / А. М. Новиков, Д. А. Новиков. – М.: СИН-ТЕГ. – 668 с.
5. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. – 2-е изд. / Д. А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – 559 с.
6. Андреев И. П. Проблемы логики и методологии познания / И. П. Андреев. – М.: Наука, 1971. – 320 с.
7. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Цихоцкий; Сибирский университет потребительской кооперации. – Новосибирск, 1998. – 612 с.
8. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 264 с.
9. Скоробогатов А. В. Правопонимание: методологическое значение и практический потенциал / А. В. Скоробогатов / Вектор науки ТГУ. – 2013. – № 1 (23). – С. 250-253.

10. Лапаева В. В. Типы правопонимания: правовая теория и практика: монография / В. В. Лапаева. – М.: Российская академия правосудия, 2012. – 580 с.
11. Скоробогатов А. В. Современные концепции правопонимания. Учебно-практическое пособие / А. В. Скоробогатов. – Казань: Институт экономики, управления и права, 2010. – 158 с.
12. Тімуш І. С. Інтегральний погляд на право: монографія / І. С. Тімуш. – К.: Атіка, 2009. – 284 с.
13. Гаджиев Г. А. Российская судебная доктрина верховенства права: двадцать лет спустя / Г. А. Гаджиев // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире: сб. ст. / Отв. ред.: В. Д. Зорькин, П. Д. Баренбойм. – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 213 – 237.
14. Матинян М. А. Место и роль закона в системе источников права Англии / М. А. Матинян // Общество, политика, экономика, право. – 2008. – № 2. – С. 150-163.
15. Курочкин С. А. О контрактуализации арбитражного и гражданского процесса / С. А. Курочкин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2012. – № 3. – С. 2-7.
16. Лукаидес Л. Принцип верховенства права и права человека. С особым учетом прецедентной практики Европейского Суда по правам человека / / Права человека. – 2006. – № 4. – С. 25 – 42. Декларація наради на високому рівні Генеральної Асамблеї з питання про верховенство права на національному і міжнародному рівнях, прийнята резолюцією 67/1 Генеральної Асамблеї від 24 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/ruleoflaw2012.html.
17. Про верховенство права: доклад Європейської комісії за демократію через право (Венеціанської комісії), прийнятий на 86 пленарному засіданні Венеціанської комісії (Венеція, 25 – 26 березня 2011 р.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL\(2010\)141rev.doc](http://www.concourt.am/armenian/news/doc/CDL(2010)141rev.doc).

Демьянова Е. Методологические свойства верховенства права в гражданском судопроизводстве. Стаття посвящена исследованию методологической роли доктрины верховенства права в гражданском судопроизводстве Украины. Исходя из признания верховенства права императивом гражданского судопроизводства и гражданского процессуального права, в статье обосновывается методологическое значение соответствующих положений. Освещаются содержательные положения доктрины верховенства права в аспекте значения для правопонимания и определения основных понятий гражданского процесса. Речь идет о роли верховенства права в синтезировании концепции правопонимания и ее применения в судебной деятельности. Также автор обращается к роли гражданского процесса в правовой системе, которая указывает на своеобразие реализации верховенства права в гражданских процессуальных отношениях. Уделяется внимание выяснению методологического значения верховенства права в контексте систематизации доктринальных положений науки гражданского процесса, определения приоритетных направлений развития теории и практики.

Ключевые слова: верховенство права, гражданское судопроизводство, методология, прецедент.

Demyanova Y. Methodological Features of the Rule of Law in Civil Legal Proceedings. The article is devoted to the research of methodological role of the doctrine of the rule of law in civil legal proceedings of Ukraine. Based on the recognition of the rule of law as an imperative of civil legal proceedings and civil procedural law, methodological value of the relevant regulations have been defined in the article. Content statements of the doctrine of the rule of law from the aspect of value for understanding of law and definition of the basic concepts of civil process have been described. It is about the role of the rule of law in synthesizing of the concept of law understanding and its application in judicial activity. The author also emphasizes the role of civil process in legal system which indicates a peculiarity of realization of the rule of law in the civil procedural relations. The attention has been paid to clarification of methodological value of the rule of law in the context of systematization of doctrinal statements of the science of civil process, and to the definition of the priority directions of development of the theory and practice.

Key words: rule of law, civil legal proceedings, methodology, precedent.